

Abu Bakr Muhammad
ibn Tufayl

HAYY IBN YAQZAN

*Een filosofische allegorie
uit Moors Spanje*

UIT HET ARABISCH VERTAALD
EN INGELEID DOOR
REMKE KRUK

UITGEVERIJ BULAAQ
AMSTERDAM

INHOUD

Over *Hayy ibn Yaqzan*

7

Inleiding van de auteur

35

DE GESCHIEDENIS VAN HAYY IBN YAQZAN

49

Hayy's geboorte,
jeugd en eerste onderzoeken

51

Ontwikkeling van
Hayy's filosofische denkbeelden

73

Hayy's mystieke opvattingen

99

Het mystieke pad

III

Hayy ontmoet Asal

133

Achtergrondliteratuur

149

OVER *HAYY IBN YAQZAN*

Ibn Tufayls *Hayy ibn Yaqzan* is een van de allereerste Arabische teksten die ooit in het Nederlands vertaald zijn. Al in 1672 verscheen er een Nederlandse vertaling van, getiteld: *De natuurlijke wijsgeer of Het leven van Hai Ebn Yokdan*. Deze was gemaakt op basis van de toen juist in Engeland verschenen Latijnse versie van dit werk. De vertaler bleef anoniem. Men vermoedt dat hij gezocht moet worden in de kring rond de filosoof Spinoza. Al in 1701 – het boek had kennelijk succes – verscheen een herdruk, en daarvoor werd de tekst door de Utrechtse oriëntalist Reland met het Arabisch vergeleken en waar nodig verbeterd.

Sinds Ibn Tufayls ‘filosofische roman’ door de editie van de Arabische tekst (met Latijnse vertaling, Oxford 1671) in Europa bekend werd is het boek populair geweest. Het thema van het boek is er dan ook een dat gemakkelijk aanspreekt: een man die vanaf zijn geboorte in volstrekte afzondering is opgegroeid slaagt erin geheel op eigen kracht de geheimen van de natuur om zich heen te doorgronden en ten slotte ook in spiritueel opzicht het hoogste te bereiken waartoe een mens kan komen: zijn geest te laten versmelten met het goddelijke.

Dit gegeven is voor de Arabische auteur, Ibn Tufayl, de kapstok waaraan hij de filosofische en mystieke denkbeelden ophangt die hij zijn lezers wil meedelen. Hij doet dat op een bijzonder knappe manier. Ibn Tufayl moet behalve een

uitstekend didacticus ook een voortreffelijk psycholoog geweest zijn en daardoor is hij erin geslaagd zijn hoofdpersoon Hayy ibn Yaqzan (Levend zoon van Wakend) zoveel herkenbare emoties mee te geven, dat de lezer zich zonder veel moeite met hem kan identificeren. Dat verklaart waarom het verhaal ook bij lezers die niet of nauwelijks in de filosofische kant van het verhaal geïnteresseerd zijn altijd populair is geweest. Ten behoeve van die lezers werd het boek vaak vereenvoudigd. De vereenvoudigingen variëren van het weglaten van de (moeilijke) filosofische inleiding tot het maken van een regelrecht kinderverhaal, en zelfs televisiebewerkingen.

Het thema van de mens die buiten de invloed – en daarmee buiten de beperkingen – van de cultuur staat biedt een auteur natuurlijk een prachtige kans om zijn ideeën over bepaalde aspecten van zijn eigen cultuur uiteen te zetten. In de Arabische literatuur komen we het herhaaldelijk tegen, ook in de literatuur voor Ibn Tufayl. De Europese literatuur levert er ook vele voorbeelden van. We hoeven maar te denken aan Defoe's *Robinson Crusoe*, Huxley's *Island* en Goldings *Lord of the Flies*.

DE AUTEUR

Ibn Tufayl (zijn volledige naam luidt Abu Bakr Muhammad ibn 'Abd al-Malik ibn Tufayl al-Qaysi), de auteur van *Hayy ibn Yaqzan*, werd in het begin van de twaalfde eeuw geboren te Wadi Ash, het tegenwoordige Guadix, en stierf in 1185 te Marakesh. Veel is er over zijn leven niet bekend. Zijn opleiding zal hij vermoedelijk gekregen hebben in Cordoba of Sevilla, de belangrijkste intellectuele centra van Moors Spanje.

Hoewel wij over zijn jeugd niets weten, kunnen wij ons wel ongeveer voorstellen hoe zijn opleiding moet zijn verlopen. Hoe het onderwijs in Spanje er in die tijd uitzag, kan men in

grote trekken nog zien in het tegenwoordige Marokko, en ook wel elders in de Arabische wereld. Kinderen begonnen hun opleiding op een koranschool, waar ze de koran uit het hoofd leerden door ritmisch wiegend de tekst hardop te zeggen. Aan de hand van de korantekst leerden ze ook lezen en schrijven. Daarna kwam de grammatica aan de beurt, en vervolgens ook de andere vakken van het middeleeuwse curriculum: retorica, literatuur, koranlezingen, exegese, de heilige overlevering, het recht, de dogmatiek en ook wat men de ‘verstandswetenschappen’ noemde (in tegenstelling tot de ‘geopenbaarde wetenschappen’): wiskunde en logica.

Onderwijs in al deze vakken werd vaak in de grote moskeeën gegeven; dit waren de zogenaamde schoolmoskeeën, met galerijen rondom het binnenplein waar verschillende leermeesters (vaak herkenbaar aan speciale gewaden, vergelijk onze toga’s) hun lessen gaven, elk bij zijn eigen zuil gezeten op een lage bank met de leerlingen in een kring om zich heen. De Qarawiyin-moskee in Fez is een goed voorbeeld van zo’n moskee. Bij veel middeleeuwse Arabische moskee-universiteiten waren de studenten intern, een systeem dat wel wat leek op dat van de Engelse *colleges*.

Een strikte organisatie van de opleiding bestond niet, en ook was deze niet aan een bepaalde tijdsduur gebonden. Had men zich in bovengenoemde vakken bekwaamd, dan kon men zijn kennis aanvullen door colleges te volgen van bekende geleerden op het terrein waar men zich voor interesseerde; daarvoor moesten vaak lange reizen worden gemaakt. Dit rondtrekken van het ene intellectuele centrum naar het andere, het zogenaamde ‘zoeken naar wetenschap’, is een belangrijk aspect van het intellectuele leven in de middeleeuwse Arabische wereld. Het betekende dat er een grote mobiliteit was van mensen, en daarmee van ideeën, over een gebied dat zich uitstreekte van Spanje tot aan India.

Wilde men zich, zoals Ibn Tufayl, specialiseren in de geneeskunde, dan moest men zich in de medische vakliteratuur verdiepen en zo mogelijk ook een leermeester zoeken. Vaak werd in ziekenhuizen lesgegeven. Over het ziekenhuiswezen in Moors Spanje is vrijwel niets bekend, maar mogelijk was dat op dezelfde leest geschoeid als in het Oosten, waar al vroeg uitstekend georganiseerde hospitalen bestonden.

Op zo'n wijze heeft Ibn Tufayl, naar we moeten aannemen, zijn scholing ontvangen. Tot zijn algemene vorming hoorde zoals bij iedere intellectueel ook het leren schrijven van gedichten volgens de strakke regels van de Arabische verskunst. De historicus aan wie we het meeste van wat wij over Ibn Tufayl weten te danken hebben, Abd al-Wahid al-Marrakushi (geb. 1185), heeft drie gedichten van Ibn Tufayls hand opgenomen in zijn beschrijving van diens leven en werk. Eén ervan is een liefdesgedicht van het gebruikelijke type:

Toen haar bewaker knikkebollend insliep, stond zij klaar
en in het donker kwam zij naar het verboden dal.
Over het stof, met grind bezaaid, sleepte haar kleed
en maakte zo het stof tot een felbegeerde schat:
als kostbaar reukwerk neemt de koopman 't in zijn hand
en de parfumverkoper doet er zijn washing mee.
Maar toen bleek dat het donker haar niet langer beschermdde
en haar nachtelijke tocht niet verborgen kon blijven,
sloeg zij de punten van haar sluier weg, en zij toonde
een gezicht dat zelfs een kenner verstomd zou doen staan:
Toen zij haar sluier wegsloeg en haar schoonheid toonde
was 't of de middagzon stralend het oog verblindde.
En toen wij elkaar weer zagen na onze lange scheiding
waarin de liefdesband bijna was verbroken
toonde zij haar witte tanden, net toen een bliksemflits
oplichtte – en welke van de twee het duister doorkliefde?

De oogleden der wolken hielpen mij met wenen
en ik weet niet welke tranenvloed het hardste stroomde.
Zij zei op tedere toon, omdat zij had gezien
dat ons geheim toevallig was verraden:
'Laat je door hartstocht, smee ik, niet verleiden
om bezwaren onbelangrijk, en zonde juist te achten!
En ik beheerste me, niet omdat ik haar gunsten kon missen
maar omdat mij zelfbedwang zo goed en nobel leek.

Een modern geleerde (Antonio Pastor in *The Idea of Robinson Crusoe*, 1930) interpreteert dit gedicht allegorisch en ziet de 'geliefde' als een symbool van het mystieke geheim waar Ibn Tufayl in *Hayy ibn Yaqzan* voorzichtig iets van onthult. Het is een verleidelijke, maar – zeker gezien het laatste vers – niet erg waarschijnlijke hypothese. Wel komen Ibn Tufayls ascetisch-mystieke opvattingen duidelijk naar voren in de volgende twee gedichten, ook bij al-Marrakushi bewaard:

U beweent de scheiding van gelieven
maar beweent de scheiding van geest en lichaam niet?
Een licht dat zekere tijd in stof gevangen zat
stijgt, losgemaakt, omhoog; laat het stof in de windsels achter.
Hoe ver is nu vaneen wat eens verbonden was!
't Moet een kort verbond geweest zijn in vijandigheid.
Als zo'n verbintenis Gods instemming niet heeft
eindigt de overeenkomst onherroepelijk in verraad.

en

Niet iedereen die snuift kan ook iets ruiken,
de opvattingen daarover lopen zeer uiteen.
Zo zijn er mensen wier gedachten hen leiden
tot de diepere zin: zij zijn uitverkoren.

En dan is er de groep die bij de schil blijft staan
en de kern van wat zij zoekt nooit kennen zal.
Nooit wordt aan hen het uiterste onthuld,
zij zullen wat zij wensen nooit bereiken.
Geen mens kan verder dan de grenzen van zijn aanleg gaan,
want ieders mogelijkheden liggen vast in zijn natuur.

Dit laatste gedicht sluit direct aan bij het thema van *Hayy ibn Yaqzan*: het bestaan van een hogere waarheid die slechts aan enkele uitverkorenen onthuld zal worden.

Naast deze drie verzen en *Hayy ibn Yaqzan* is er nog een werk van Ibn Tufayl bewaard: een niet helemaal compleet exemplaar van zijn leerboek op rijm over de medische wetenschap, dat oorspronkelijk uit tweehonderdvijftig hoofdstukken bestond. Het is niet in druk beschikbaar. Zijn andere werken zijn verloren gegaan. Daartoe behoorden boeken over de metafysica en de natuurwetenschap, een verhandeling over de wijze waarop het koran-exemplaar van kalief Uthman naar Cordoba kwam, en een lang gedicht waarin hij de Arabische stammen oproept tot deelname aan de strijd tegen de christenen.

Ibn Tufayl werkte een groot deel van zijn leven als arts, aanvankelijk in Granada, later als hofgeleerde aan het hof van de Almohadenvorst Abu Ya'qub in Marrakesh. De Arabische bronnen vertellen ons dat Abu Ya'qub zeer op Ibn Tufayl gesteld was en dat deze veel invloed op hem had. Abu Ya'qub interesseerde zich sterk voor de wetenschap, en de geleerden die het hof bezochten waren vaak zeer onder de indruk van de kennis en scherpzinnigheid van de vorst, zoals blijkt uit het verslag dat al-Marrakushi geeft van het bezoek van de – toen nog jonge – filosoof Ibn Rushd, in Europa bekend als Averroës:

INLEIDING VAN DE AUTEUR

In de naam van God, de Genadevolle, de Barmhartige, Gods zegen en heil over onze Heer Mohammed, zijn familie en zijn gezellen!

U hebt mij gevraagd, dierbare, edele en zuivere broeder – moge God u het eeuwige leven schenken en u het altijddurend geluk deelachtig doen worden – u zoveel mogelijk te openbaren van de geheimen van de oosterse filosofie, waar de grote meester Ibn Sina¹ ons over heeft verteld.

Weet dat hij die de directe en onverbloemde waarheid wil weten, naar die geheimen moet zoeken en moeite moet doen om ze te vinden. Uw vraag deed bij mij een gedachte opkomen die mij – God zij daarvoor geprezen – bracht tot een niveau van geestelijke beschouwing dat ik nog niet eerder had bereikt, en liet mij daarin tot een uitzonderlijke hoogte komen, een toestand die geen tong kan beschrijven en die met geen woorden is duidelijk te maken, omdat hij op een ander terrein ligt en tot een andere wereld behoort. Maar aan de andere kant is het zo dat degene die zo'n toestand heeft bereikt en die tot op zekere hoogte heeft ervaren, er niet over kan zwijgen en het geheim ervan niet kan bewaren, vanwege de luister, vreugde en verrukking die daaraan inherent zijn. Hij ontvangt zoveel

¹ Ibn Sina: Abu Ali al-Husayn ibn Abdallah ibn Sina, in Europa bekend als Avicenna (980-1037). Beroemd filosoof en arts.

vreugde, plezier, blijdschap en genoegen dat hij zich niet kan weerhouden er in algemene termen – niet in details – iets over mee te delen. Als hij niet iemand is die door wetenschappelijke scholing een zekere bedrevenheid van uitdrukken heeft verkregen, doet hij dat soms op een niet al te precieze manier. Zo is er iemand geweest die in die extatische toestand zei: ‘Lof zij Mij; hoe groot ben Ik!’² Een ander heeft gezegd: ‘Ik ben de Opperste Waarheid!’³ en ook was er iemand die zei: ‘In dit kleed bevindt zich niets dan God!’⁴

De meester Abu Hamid al-Ghazali⁵ heeft, toen hij deze toestand van extase had bereikt, zich daarover in het volgende vers uitgelaten:⁶

En er was wat was, waarvan ik niet zal spreken.
Denk: ‘het was goed’, en vraag daarover niets.

Maar Ghazali bezat de eruditie, elegantie en bedrevenheid die men door wetenschap en kennis verkrijgt.

Zie ook eens wat Ibn Bajja⁷ zegt in aansluiting op wat hij vertelt over de aard van de eenwording met het goddelijke:

Wanneer hij begrepen heeft wat daarmee bedoeld is, wordt het hem duidelijk dat niets van de kennis die men gewoonlijk nastreeft, van dezelfde orde kan zijn. Degene die zich daar een voorstelling van tracht te maken, bereikt, wanneer hij be-

2. Uitspraak van de mysticus al-Hallaj, in 922 in Bagdad terechtgesteld.

3. Uitspraak van de mysticus Bayazid al-Bistami (gest. 857 of 874).

4. Uitspraak van de mysticus Abu Sa‘id al-Khayr (gest. 1048).

5. Al-Ghazali: Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-Ghazali, in Europa bekend als Algazel (1058-1111). Beroemd filosoof en theoloog.

6. Dichtregel afkomstig van de dichter Ibn al-Mu‘tazz (gest. 908). *Diwan*, ed. Michel Nu‘man, Beiroet 1969, p. 219.

7. Ibn Bajja: Abu Bakr Muhammad ibn Yahya ibn as-Sa‘igh ibn Bajja, in Europa bekend als Avempace (gest. 1139). Beroemd filosoof en arts uit moslims Spanje.

grijpt wat dat betekent, een stadium waarin hij zichzelf los ziet van alles wat eerder geweest is en waarin hij volkomen andere opvattingen koestert, opvattingen die niet de wereld der materie betreffen, daar ze te verheven zijn om met het gewone natuurlijke leven in verband te worden gebracht en niet onderworpen zijn aan de wetten van samenstelling die dat leven beheersen. Ze moeten eigenlijk 'goddelijke toestanden' worden genoemd, die God schenkt aan wie Hij wil van Zijn dienaren.

Het stadium dat Ibn Bajja aanduidt kan door theoretische kennis en intellectueel onderzoek bereikt worden. Het lijkt geen twijfel dat hij inderdaad tot dat punt gekomen is, en niet verder. Maar het stadium dat wij zojuist hebben aangeduid, is iets anders. Het is weliswaar hetzelfde in die zin dat in het ene niets méér wordt onthuld dan in het andere, maar het verschilt ervan doordat het meer duidelijkheid geeft en meer laat zien van iets dat wij alleen allegorisch als 'een bepaald vermogen' aanduiden, omdat noch in het gewone spraakgebruik noch in de gespecialiseerde terminologie woorden te vinden zijn die aangeven waarmee dat soort aanschouwing tot stand komt.

Dit is de toestand die wij vermeld hebben, en met uw vraag hebt u ons ertoe aangezet u iets daarvan te laten proeven. Zij behoort tot de toestanden waarop Ibn Sina de aandacht vestigt als hij zegt: 'Wanneer zijn wil en oefeningen hem gebracht hebben tot een bepaald punt, dringen korte, verrukkelijke flitsen van het licht van de Opperste Waarheid tot hem door, als bliksemstralen die hij ziet oplichten en dan weer uitdoven. Als hij voortgaat met deze oefening komen deze plotselinge flitsen steeds vaker en komt hij daarin steeds verder, totdat hij ze ook zonder oefening ziet oplichten. Telkens als hij iets waarneemt, richt dat zijn gedachten op iets van de Heilige Majesteit en dan krijgt hij weer een plotselinge flits te zien, zodat hij de Opperste Waarheid dan in bijna alles ziet. Daarna brengt de oefening

hem tot een punt waarop zijn kortstondige toestand overgaat in één van rust; het moment van vervoering wordt iets bekends en vertrouwds, de flits tot een stralende ster, en hij bereikt een stabiele toestand van bekend-zijn met het goddelijke, die als een voortdurend samenzijn is.’

En dan beschrijft hij het doorlopen der verschillende stadia waarbij men tenslotte de hoogste gunst deelachtig wordt: van binnen te worden tot een gepolijste spiegel die op de Opperste Waarheid is gericht. Dan ervaart men een overvloed aan verheven verrukkingen, en verheugt zich over de invloed van de Opperste Waarheid op de ziel. In dit stadium ziet men de Opperste Waarheid, maar ook zichzelf, omdat men nog onzeker is. Dan houdt men op zich van zichzelf bewust te zijn en neemt men alleen nog de Heilige Majesteit waar; als men zichzelf waarneemt, dan is het alleen in die zin dat men zelf waarnemer is. Op dat punt komt het directe contact met het goddelijke tot stand. Met de mystieke toestanden die hij hier beschreven heeft bedoelt hij dat hier sprake is van een mystiek ‘smaken’ en niet dat dat gebeurt via het soort theoretisch inzicht dat zijn resultaten verkrijgt door redeneren, het stellen van premissen en het trekken van conclusies.

Als u een voorbeeld wilt waaruit het verschil duidelijk wordt tussen het inzicht van deze groep en dat van anderen, denkt u zich dan de situatie in van iemand die blind geboren is maar een goede aanleg, een scherpe opmerkingsgave, een uitstekend geheugen en een goed ontwikkeld verstand heeft, iemand die vanaf zijn geboorte in dezelfde plaats heeft gewoond en voortdurend met al zijn andere zintuigen bezig is geweest daar alles te leren kennen: de mensen, allerlei dieren en dingen, de wegen, straten, huizen en markten van de stad, net zo lang, tot hij zonder gids door de stad kan lopen en hij iedereen die hij tegenkomt onmiddellijk herkent. Kleuren kent hij echter alleen doordat hem de namen ervan verteld zijn en hem daarover

enkele aanduidingen zijn gegeven. Als hij zover is gekomen, worden hem de ogen geopend en krijgt hij het vermogen te zien. Hij loopt de hele stad door en ontdekt dat alles eruitziet zoals hij zich had voorgesteld; er is niets in de stad dat hij niet kent, en hij ontdekt dat de kleuren overeenstemmen met het beeld dat hem daarvan geschetst is. Maar twee zeer belangrijke dingen doen zich aan hem voor, waarvan het ene uit het andere voortvloeit: grotere duidelijkheid en helderheid, en een intense verrukking.

De toestand van degenen die wel theoretisch beschouwen maar het niveau van vertrouwdheid met God niet bereikt hebben, is als die van de blinde man; de kleuren die hem in die toestand alleen bekend waren doordat hun namen hem waren verteld, zijn de dingen waarvan Ibn Bajja zegt dat ze te verheven zijn om met het gewone leven in verband gebracht te worden; God schenkt ze aan wie Hij wil van Zijn dienaren. De toestand van hen die theoretisch beschouwen en het niveau van vertrouwdheid met God bereikt hebben, hen aan wie God datgene heeft geschonken waarvan wij gezegd hebben dat het alleen in overdrachtelijke zin ‘vermogen’ kan worden genoemd, is als de tweede toestand van de blinde. Maar slechts zelden heeft iemand zo’n scherpe blik en zijn zijn ogen zo geopend, dat hij het buiten theoretische beschouwing kan stellen.

Het is niet zo dat ik hier – moge God de goedheid hebben u tot Zijn vertrouwde te maken! – onder het begrip van degenen die zich met theoretische beschouwing bezighouden dat versta wat zij begrijpen van de gewone wereld, en onder het begrip van hen die Gods vertrouwden zijn dat wat zij begrijpen van het bovennatuurlijke, want deze twee begripvelden zijn scherp gescheiden en lopen niet dooreen. Met het begrip van de mensen die zich met theoretische beschouwing bezighouden bedoel ik het begrip dat zij hebben van het bovennatuur-

lijke, zoals Ibn Bajja dat gehad heeft. Gesteld dat dit begrip echt en onmiskenbaar is, dan valt er een overeenkomst te bespeuren tussen dit begrip en dat van hen die Gods vertrouwde zijn en die hun aandacht aan precies dezelfde dingen wijden, alleen zijn deze dingen voor de laatsten duidelijker en geven hun een intense verrukking.

Ibn Bajja maakt de soefi's verwijten over deze verrukking en zegt dat die haar oorzaak vindt in de verbeeldingskracht; hij belooft dat hij op heldere wijze zal uitleggen hoe de toestand der gelukzaligen in zo'n situatie hoort te zijn. In dit opzicht verdient hij het te horen te krijgen: 'Zeg niet van voedsel dat ge niet geproefd hebt dat het zoet is, en zet uw voet niet op de nek van hen die de waarheid spreken!' Maar hij heeft niets van dien aard gedaan en is zijn belofte dus niet nagekomen. Waarschijnlijk is dat hem niet gelukt door de tijdnood waarover hij spreekt en doordat hij druk bezig was naar Oran te vertrekken; of hij kan gedacht hebben dat hij, als hij die toestand zou beschrijven, gedwongen zou zijn dingen te zeggen die zijn eigen leefwijze in een slecht daglicht zouden stellen en die strijdig zouden zijn met zijn aansporingen om veel geld bijeen te brengen en allerlei listige methodes aan te wenden om het te verkrijgen.

Maar ons verhaal heeft ons enigszins, in de mate waarin dat nodig was, doen afdwalen van datgene waartoe u ons met uw vraag hebt aangezet. Uit dit betoog blijkt dat uw verzoek slechts één van de twee volgende bedoelingen kan hebben:

U vraagt wat degenen zien die de aanschouwing deelachtig zijn geworden, zij die iets van het goddelijke hebben geproefd en het stadium van vertrouwelijke omgang met God hebben bereikt. Welnu, de wezenlijke essentie daarvan is niet in schrift vast te leggen, en als iemand dat probeert en daar toch in woord of geschrift een poging toe doet, verandert het essentieel en wordt tot iets van de andere, theoretische soort kennis; want

wanneer het in de vorm van letters of klanken gegoten wordt en binnen het bereik van de wereld van het waarneembare komt, is het niet langer hetzelfde; nee, in geen enkel opzicht. Daarom kan men het op zeer verschillende manieren beschrijven. Soms glijdt daarbij de voet van het rechte pad af, en soms wordt vermoed dat hij is afgegleden zonder dat dat het geval is. Dat komt doordat het iets betreft dat oneindig is, iets uit een gebied met zeer uitgestrekte grenzen, iets dat alomvattend is maar zelf niet te bevatten is.

De andere bedoeling van uw vraag (die, zoals wij al zeiden, alleen één van deze twee dingen kan beogen) kan zijn dat u wilt dat ik u hiervan op de hoogte breng op de wijze van hen die de zaak theoretisch benaderen. Dat – moge God u de gunst van Zijn vriendschap verlenen! – is iets dat in geschriften vastgelegd kan worden en waarover de taal zeggenschap heeft, maar dat dat ook werkelijk gebeurt, is zeldzamer dan de steen der wijzen, zeker in het deel van de wereld waarin wij ons bevinden. Slechts een heel enkele keer slaagt iemand erin iets daarvan meester te worden, en wie daarin geslaagd is, spreekt er alleen in symbolische termen met andere mensen over. Het enig juiste geloof en de ware wet verbieden de mens immers zich daar volkomen aan over te geven en waarschuwen hem daartegen. En denk maar niet dat er in de boeken van Aristoteles en al-Farabi,⁸ of in Ibn Sina's *Genezing* genoeg te vinden is over wat u zoekt! Ook in Spanje heeft niemand er voldoende over geschreven. Dat komt doordat de mensen van uitzonderlijke intelligentie die in Spanje te vinden waren voordat logica en filosofie daar verbreid raakten, hun leven geheel aan de wiskunde hebben gewijd. Zij hebben daar een zeer hoog niveau in bereikt, maar tot meer waren zij niet in staat.

8. Al-Farabi: Abu Nasr Muhammad ibn Tarkhan al-Farabi, in Europa ook bekend als Alfarabius of Avennasar (gest. 950). Beroemd filosoof.

Na hen kwam een generatie die, anders dan zij, iets van de logica wist en die daarover theoretiseerde; maar deze kennis bracht hen niet tot de werkelijke kern van de volmaaktheid. Er was iemand onder hen die zei:

Ik kom tot de conclusie dat de kennis der mensen tweeledig is, en dat is al:
een waarheid die men niet kan achterhalen
en onzin waarvan kennis u niet baten zal.⁹

Daarna kwam er een generatie mensen met meer inzicht, die dichter bij de waarheid kwamen. Niemand van hen had zo'n scherp verstand, zo'n solide wijze van redeneren en zo'n betrouwbaar inzicht als Ibn Bajja, maar wereldse beslommeringen namen hem zozeer in beslag dat de dood hem wegrukte voordat de schatten van zijn kennis aan het licht hadden kunnen komen en hij dat wat hij aan wijsheid in zich borg wereldkundig had kunnen maken. De meeste geschriften die er van hem bestaan zijn onvoltooid en niet volledig, zoals zijn boek *Over de ziel*. Hetzelfde geldt voor de *Leefregel van de solitair* en voor wat hij geschreven heeft over logica en natuurwetenschap. Zijn wél volledige werken zijn zeer beknopt en haastig geschreven. Hij heeft dat zelf ook met zoveel woorden gezegd. Wat hij heeft willen aantonen in de verhandeling *De verbinding* is, zegt hij, alleen met veel moeite en inspanning uit dat geschrift op te maken. Zijn uitspraken zijn op sommige plaatsen onvoldoende geordend en als hij meer tijd tot zijn beschikking zou hebben gehad, zou hij daar zeker graag verandering in hebben gebracht.

Zo is het dus gesteld met wat er van zijn kennis tot ons is gekomen. Wij hebben hem nooit persoonlijk gekend. Wij

9. Gedicht van Abu-l-Walid al-Waqqashi uit Toledo (1017-1095).

ONTWIKKELING VAN HAYY'S FILOSOFISCHE DENKBEELDEN

Zover hadden dit soort beschouwingen hem gebracht toen er driemaal zeven jaren verstreken waren vanaf het moment waarop hij ter wereld kwam, dat wil zeggen eenentwintig jaar.

Gedurende de genoemde periode had hij allerlei manieren gevonden om zichzelf te redden. Hij was de huiden van de dieren waarop hij sectie verrichtte als kleren gaan gebruiken, en had daar ook schoenen van gemaakt. Als draad gebruikte hij haren, de binnenbast van verschillende malvasoorten, hennep en allerlei andere planten die vezels hadden. Hij had eerst gras gebruikt, en dat had hem op het idee gebracht. Van sterke doornen en stukken riet, op een steen gescherpt, had hij priemen gemaakt. Hij was ertoe gekomen om zelf te gaan bouwen, doordat hij de zwaluwen dat had zien doen. Zo had hij een huis gemaakt en een voorraadkamer voor het voedsel dat hij over had, en die had hij gebarricadeerd met een deur van aaneengebonden riet, zodat er geen dieren bij konden als hij niet in de buurt was omdat hij elders iets te doen had. Ook had hij roofvogels tam gemaakt om ze als hulp te gebruiken bij de jacht, en hij hield tamme vogels om hun eieren en jongen te kunnen gebruiken. Van de horens van wilde koeien maakte hij dingen die op speerpunten leken en die bevestigde hij aan sterke rietstengels, beukentakken en dergelijke. Hij bewerkte ze nog verder met vuur en met de scherpe randen van stenen, tot het net echte speren waren. Een schild maakte hij van op elkaar

genaaide huiden. Dat deed hij allemaal omdat hij zag dat hij geen natuurlijke wapens bezat, en omdat hij had ingezien dat zijn handen alles wat hij op dat gebied miste, konden goedmaken.

Geen enkel dier, van welke soort ook, durfde het nog tegen hem op te nemen. Maar ze konden wel vluchten, en daar kon hij niets tegen doen. Hij probeerde daar iets op te verzinnen en het leek hem verreweg het beste om vriendschap te sluiten met een paar dieren die heel snel konden lopen. Hij zou vriendelijk voor ze zijn door ze eten te geven dat goed voor ze was, net zolang tot het hem zou lukken ze te berijden en zo de andere diersoorten na te zitten. Er waren op dat eiland wilde paarden en ezels. Daar koos hij er een paar van uit die hem geschikt leken, en hij trainde ze tot hij zijn doel had bereikt. Van riemen en huiden maakte hij een soort halsters en zadels, en zo lukte hem wat hij gehoopt had, namelijk om op die dieren te jagen, die hij op een andere manier moeilijk kon vangen.

Al die verschillende dingen had hij gedaan in de tijd dat hij zich bezighield met het opensnijden van dieren omdat hij graag alle bijzonderheden van hun organen te weten wilde komen, en ook waarin ze van elkaar verschilden. Dat was geweest in de periode die, zoals wij vastgesteld hebben, met eenentwintig jaar afgelopen was.

Daarna begon hij zich met andere beschouwingen bezig te houden. Hij liet alle lichamen die in de wereld van ontstaan en vergaan bestonden aan zijn geestesoog voorbijtrekken: de dieren in hun verscheidenheid van soorten, de planten, de mineralen, de verschillende soorten stenen, aarde, water, damp, ijs, sneeuw, hagel, rook, vlammen en gloeiende kool. Zo zag hij dat ze vele verschillende eigenschappen hadden en zich allemaal anders gedroegen, en dat sommige van hun bewegingen met elkaar overeenstemden en andere tegengesteld aan elkaar waren.

Hij beet zich daarin vast en bestudeerde het grondig. Zo kwam hij tot het inzicht dat al die dingen in sommige eigenschappen met elkaar overeenstemden en in andere van elkaar verschilden, en dat ze één waren voor zover ze met elkaar overeenstemden, terwijl ze in zoverre als ze van elkaar verschilden veelvoudig waren en verscheidenheid vertoonden. Bestudeerde hij de bijzondere eigenschappen van de dingen en datgene, waarin het ene uniek was ten opzichte van het andere, dan kreeg hij de indruk van een veelvoudigheid die geen grenzen kende, en dan was al het bestaande van een uitgebreidheid waarin geen orde te ontwaren viel. Ook zijn eigen wezen was in zijn ogen veelvoudig, omdat hij zag hoe verschillend zijn organen waren en hoe elk daarvan zijn eigen speciale functie en bijzondere eigenschappen had. Hij bestudeerde ieder orgaan en zag dat het in zeer vele delen opgesplitst kon worden; zo kwam hij tot de conclusie dat zijn wezen veelvoudig was. En dat gold voor het wezen van ieder ding.

Beschouwde hij de zaak van een andere kant, dan zag hij dat zijn organen, ook al waren ze veelvoudig, toch allemaal met elkaar verbonden waren; er was geen scheiding tussen ze. Ze waren dus ondergeschikt aan het één-zijn en ze verschilden slechts van elkaar voor zover hun functies verschillend waren. En dat verschil vond zijn oorzaak in het vermogen dat zo'n orgaan ontving van de levensgeest, waarvan hij bij zijn vroegere beschouwingen het bestaan had geconcludeerd. Die geest nu was in essentie één, en die was de werkelijke essentie, terwijl alle overige organen als het ware werktuigen waren. Van deze kant bezien kwam zijn wezen hem voor als één.

Daarna breidde hij zijn onderzoek uit tot alle andere diersoorten en zag hij dat elk individu, op deze manier bezien, één was.

Toen bekeek hij elke soort apart, gazellen, paarden, ezels, verschillende soorten vogels, en zag dat de individuen van elke

soort op elkaar leken in lichaamsdelen (zowel de zichtbare als die binnenin hun lichaam), zintuigen, bewegingen en verlangens. De verschillen die hij zag, waren te verwaarlozen vergeleken met alles waarin ze met elkaar overeenstemden, en hij kwam tot de conclusie dat de levensgeest van zo'n hele soort één en dezelfde moest zijn. De enige verscheidenheid die die geest bezat, bestond erin dat hij over vele harten verdeeld was, en als het mogelijk zou zijn om alles wat over die harten verspreid was bij elkaar te brengen en in één vat te doen, zou het allemaal hetzelfde zijn, net zoals water of wijn over vele vaten verdeeld kan worden en dan weer bijeengebracht, en toch, verdeeld of bij elkaar, precies hetzelfde is. Het bevindt zich alleen soms toevallig in een toestand van veelvoudigheid. Vanuit dit gezichtspunt gezien zag hij de hele soort als één, en de veelvoudigheid van de individuen plaatste hij in dezelfde orde als de veelvoudigheid van de verschillende lichaamsdelen bij elk individu apart, die in werkelijkheid geen veelvoudigheid was.

Toen liet hij alle diersoorten in gedachten de revue passeren. Hij zag dat ze met elkaar overeenstemden in die zin dat ze allemaal waarnamen, zich voedden en zich doelbewust konden bewegen in elke richting die zij wilden. Nu was hij te weten gekomen dat deze activiteiten bij uitstek die van de levensgeest waren, en dat de dingen waarin de soorten onderling verschillen niet speciaal met de levensgeest te maken hadden.

Zo werd het hem duidelijk dat de levensgeest die alle diersoorten bezitten in feite één is, ook al zijn er geringe verschillen waardoor er een specifiek onderscheid is tussen verschillende soorten, net zoals wanneer een en dezelfde hoeveelheid water verdeeld is over vele vaten; de ene hoeveelheid is dan wel kouder dan de andere, maar fundamenteel is het toch één. Al het water dat dezelfde temperatuurgraad heeft, is dan te vergelijken met een zich door een specifiek karakter van de levensgeest onderscheidende soort. En net zoals al dat water één was, was

ook de levensgeest één, ook al verkeerde die in bepaalde opzichten in een toestand van veelvoudigheid. Op deze wijze bezien waren alle dieren dus één.

Daarna wendde hij zich tot de verschillende soorten planten in al hun verscheidenheid en zag dat de individuen van elke soort overeenkomst vertoonden in takken, bladeren, bloemen, vruchten en habitus. Toen trok hij een analogie tussen deze planten en de dieren, en zo wist hij dat ook de planten één ding hadden wat ze allemaal met elkaar gemeen hadden en dat bij ze dezelfde rol vervulde als de levensgeest bij de dieren; daardoor waren ze één. Bekeek hij de planten dus als geheel, dan kwam hij tot de conclusie dat ze één waren, op grond van wat hij aan overeenkomst zag in de wijze waarop ze zich gedroegen: namelijk dat ze allemaal voedsel opnamen en groeiden.

Daarna zette hij in gedachten dieren en planten naast elkaar en hij zag dat ze onderling gemeen hadden dat ze voedsel opnamen en groeiden, maar dat de dieren bovendien het vermogen hadden tot waarnemen, begrijpen en bewegen. Soms was bij planten ook iets dergelijks te bespeuren, zoals dat bloemen hun gezicht naar de zon keren, dat hun wortels zich bewegen in de richting van het voedsel, enzovoort. Door deze beschouwing werd het hem duidelijk dat planten en dieren één en hetzelfde waren, omdat er iets was dat ze allebei bezaten en dat bij de één optimaal tot ontwikkeling was gekomen en bij de andere door iets geremd was, net als een hoeveelheid water die in twee delen verdeeld is en waarvan de ene helft bevroren is en de andere vloeibaar. Zo waren in zijn ogen planten en dieren één.

Daarna bekeek hij de lichamen die niet konden waarnemen, die geen voedsel opnamen en niet groeiden, zoals steen, aarde, water, lucht en vuur, en hij zag dat het lichamen waren die bepaald waren door lengte, breedte en hoogte, en dat ze slechts daarin van elkaar verschilden dat sommige een kleur hadden en andere kleurloos waren, dat sommige heet waren en

andere koud, en meer van zulke verschillen. Hij zag hoe hete lichamen koud werden en koude heet, hoe water tot stoom werd en stoom tot water, hoe dingen die verbrandden tot kool, as, vuur en rook werden, en hoe rook, wanneer die op zijn weg naar boven op een stenen gewelf stuitte, zich daar afzette en tot een aardeachtige substantie werd. Door die beschouwing werd het hem duidelijk dat het allemaal eigenlijk één en hetzelfde ding was dat op een of andere manier veelvoudig was geworden, net zoals dat was gebeurd bij dieren en planten.

Toen wijdde hij zijn aandacht aan datgene waarin in zijn ogen planten en dieren één waren, en zag dat die eenheid eruit bestond dat ze op een of andere manier lichamen waren net als de andere, met een lengte, een breedte en een hoogte; lichamen die hetzij warm, hetzij koud waren, net als lichamen die niet konden waarnemen en geen voedsel konden opnemen; ze verschilden daar alleen van door de activiteiten die zich door middel van dierlijke en plantaardige werktuigen bij ze manifesteerden. En misschien kwamen die activiteiten wel niet uit hun eigen essentie voort, maar hadden ze die van iets anders gekregen, en dan zouden die andere lichamen misschien net zo worden als zij ook zulke activiteiten kregen. Dus wijdde hij zijn aandacht aan de essentie van planten en dieren en liet de activiteiten die in eerste instantie uit henzelf leken voort te komen, buiten beschouwing. Toen zag hij dat het gewoon lichamen waren. Door deze beschouwingen werd het hem duidelijk dat alle lichamen één waren, of ze nu levend waren of onbezield, konden bewegen of roerloos waren; maar sommige bleken door middel van organen daden te kunnen verrichten, waarvan hij niet wist of die tot hun eigen essentie behoorden of ergens anders vandaan kwamen. Zo beschouwd zag hij niets anders dan lichamen, en op deze wijze zag hij al het bestaande als één en hetzelfde ding. Maar op de wijze waarop hij het eerst bekeken had, had hij het juist gezien als een onbegrensd, on-

eindige veelvoud, en een tijd lang wist hij niet wat hij daarmee aan moest.

Hij beschouwde alle lichamen, levende en onbezielde, en nu eens zag hij ze als één ding, en dan weer als een onbegrensd veelvoud. Hij zag dat elk ervan onvermijdelijk hetzij in opwaartse richting bewoog (zoals rook en vlammen, en lucht als die onder water terechtkwam), hetzij in de daaraan tegengestelde richting, namelijk naar beneden (zoals water, brokken aarde, stukjes plant of dier), en dat geen enkel lichaam zich aan die bewegingen kon onttrekken en tot rust kon komen, tenzij er iets in de weg stond en het pad blokkeerde, zoals een neerdalende steen die op een hard aardoppervlak stuit daar niet in kan doordringen. Kon hij dat wel, dan zou hij niet van zijn baan zijn afgeweken. Daarom voelt men, wanneer men een steen optilt, dat hij zwaar is: dat komt doordat hij probeert naar beneden te komen. Zo wijkt rook bij het opstijgen ook niet van zijn weg af, tenzij hij op een hard gewelf stuit dat hem gevangen houdt; dan kronkelt hij naar links en naar rechts, en wanneer hij een weg naar buiten heeft gevonden, zweeft hij weer verder omhoog, omdat de lucht hem niet gevangen kan houden. Hij zag ook dat lucht, als ze in een leren zak gestopt werd die vervolgens werd dichtgebonden en onder water geduwd, naar boven probeerde te komen en bijna niet te houden was voor degene die de zak onder water hield. Daar ging ze mee door totdat ze de plaats waar de overige lucht zich bevond had bereikt, en dat was pas als ze uit het water kwam. Dan hielden het geduw en de drang om naar boven te gaan die eerst te constateren waren geweest op en kwamen tot stilstand. Hij probeerde een lichaam te vinden dat weleens vrij was van deze twee bewegingen of van de neiging ertoe. Maar zo'n lichaam vond hij niet onder de hem bekende lichamen. Hij zocht ernaar, want hij wilde er graag een vinden om de aard van het lichaam als zodanig te kunnen zien, zonder dat daar een